

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 378+140.1

С. А. Пінчук,

доктор філософських наук, доцент

(Інститут вищої освіти Національної академії педагогічних наук України)

ІДЕАЛ ЛЮДИНИ В ОСВІТІ НОВОГО ЧАСУ ТА У СВІТІ ПРОБЛЕМ СУЧАСНОСТІ

У статті розглядаються особливості освіти, що сформувала ідеал особистості, укорінений і в сучасній європейській освітній культурі. Стверджується, що освітній ідеал Нового часу, істотною характеристикою якого є формування людини з позицій її "корисності", в основному зберіг своє традиційне значення до теперішнього часу, що демонструє необхідність його трансформації у напрямі гуманізації та універсалізації.

Актуальність теми дослідження пов'язана з тим, що освіта сьогодні втрачає універсальний і загальнолюдський зміст, характерний для попередньої епохи, після XVIII століття, що принесло впевненість в раціональності, віру в безмежні можливості науки, "ідеал розумної людини"; сьогоденна освіта стає вузькопрофесійною і не обтяжується моральною рефлексією.

"Універсальна людина" перетворюється на одностороннього суб'єкта, а метою виховання стає виконання нею громадського і професійного обов'язку і призначення. На перший план висувається формалізація і уніфікація освіти: вдосконалення знань, навичок, умінь. Апологія природного, натурального йде в тінь освітнього процесу, заміщаючись штучним світом, що регламентується і структурується прийнятими правилами. Освітня система закріпила розрив між самим процесом трудової діяльності і духовною творчістю. Посилюється суспільний розподіл праці як в його природно-історичній диференціації видів діяльності, так і в його соціально-класовій (стратифікаційній) закріпленості. Духовна творчість перестає бути надбанням і потенційною можливістю для кожного учня, індивіда: вона відчужується, набуваючи ідеологічної форми в духовному виробництві, приймаючи елітарний характер. Освіта втрачає універсальний і загальнолюдський зміст, ідеал і мету, що були характерними для попередньої доби; кожна людина, згідно свого статусу і призначення, здобуває строго відповідну освіту. Освіта професіоналізується. Вихована і підготовлена виключно для праці в наперед визначеній сфері діяльності людина стає абстрактною, втрачає можливість особистісного розвитку. Можна навіть стверджувати, що освітній процес набуває яскраво вираженого станового характеру. Усі ці тенденції, на нашу думку, потребують, передусім, історичного аналізу філософських засад освіти Нового часу, порівняно з ситуацією сьогодення.

Метою статті є осмислення трансформацій, що відбулися в освіті доби класицизму та знаменували собою перехід від ідеалу і моделі суспільної освіти до моделі "освіти згори", коли освіта починає набувати державного характеру, офіційного статусу, стає пов'язаною з урядовою регламентацією.

Освітні ідеї епохи класицизму до доби Просвітництва на тривалий період визначили розвиток педагогічної теорії і практики. Вони, у свою чергу, переймали найбільш значущі філософсько-педагогічні концепції минулого часу, але особливо акцентували античну ідею "пайдейї", педагогічну доктрину стоїків.

Освітні моделі означеної епохи надзвичайно різноманітні і варіюються від "ліберальних", так би мовити, концепцій виховання, що стосуються вимог лише "зовнішньої культурності", до грандіозних педагогічних програм освіти всього народу в демократичному дусі, формування "царства людини" (Ф. Бекон).

Основою освітніх і виховних моделей в даний період стало вчення про соціальні інтереси, згідно якого формується переконання в тому, що, звертаючись до розуму і створюючи сприятливе соціальне середовище, матеріальні інтереси людей можна гармонізувати, знявши, таким чином, основу соціальних суперечностей.

Що ж відносно "індивідуальності", то бажаним ідеалом епохи, її наріжним каменем стає геній, його яскравий образ. Лише діяльність генія визначає рух історії, міняє закони суспільного розвитку, долає соціальні суперечності. Геніальність як граничний розвиток раціональності, інтелекту дозволяє передбачати майбутнє, вловити й оцінити сьогодення, пояснити минуле. Тому освіта в своїй граничній сутності спрямована на культивування геніїв, тобто, знову-таки, відноситься до соціально регламентованої діяльності, стосується соціального статусу і соціальної ролі індивіда.

Крайнощі людського існування і соціальні проблеми філософи цього часу пропонували вирішити не тільки за допомогою виховання "правителів" і "підданих" у дусі законів (Д. Дідро), "революції згори" (Ж. Ж. Руссо), апології розумного егоїзму і тому подібне, але і чітко продуманої виховно-освітньої політики держави. Виховання в своїй граничній сутності повинне, як вважалося, охоплювати весь людський рід, бути постійним, тривалим, багатограним, функціональним. Об'єктом виховання й освіти можуть бути, крім усього людства, певні соціальні прошарки, групи, індивіди. Моральне політичне і етичне виховання та освіта, що йшли в двох напрямках – по відношенню до народу і по відношенню до правителів, – в ідеалі повинні були бути спрямованими на досягнення громадянської згоди, існування без насильства й агресії.

Віра в можливість єдиного ідеалу як загальної мети для всього людства надає філософсько-педагогічній думці даної епохи утопічний характер, але, водночас, ідеї просвітників неодноразово надихали освітню думку подальших епох, показуючи цілі, до яких треба прагнути.

Саме в цей період була й по-новому усвідомлена самоцінність, неповторність людської особистості, чому немало сприяв приріст знань, запозичених з філософії та інших наук про людину. Одним із перших, хто поставив питання про людину як культуротворчий суб'єкт, був І. Кант. Людина визначається ним як істота активна, що творить культуру. При цьому сенс культури – всебічний і вільний розвиток людини. Культура, в контексті кантівської філософії, фактично означає систему гуманістичних цінностей, а головний її зміст – ідея "моральності в нас", що реалізується, головним чином, за допомогою виховання і самовиховання. Культура уміння, – пише І. Кант, – недостатня для того, "щоб сприяти волі у визначенні і виборі її цілей. Остання умова придатності, яку можна назвати культурою виховання (дисципліни), негативна і полягає у звільненні волі від деспотизму бажань, які роблять нас, прикованими до тих або інших природних речей, нездібними самим робити вибір, з огляду на те, що ми перетворюємо на цілі наші потяги, які природа дала нам лише замість дороговказної нитки, щоб не хехтувати призначенням тварини в нас і не порушувати його; адже ми достатньо вільні, щоб напружувати їх або ослаблювати, додавати або збавляти коли того вимагають цілі розуму" [1: 464-465]. У вихованні і самовихованні, підкреслює І. Кант, криється велика сила вдосконалення людської природи. Так, розглядаючи два види боргу людини перед самою собою, він писав: "Перший борг відноситься до морального здоров'я (*ad esse*) людини... маючи на меті збереження його природи в досконалості (як сприйнятливості), інший – до морального добробуту (*ad melius esse; opulentia moralis*), який полягає у володінні здатністю, достатньою для всякої мети, оскільки ця здатність набута, і до культури (як діяльній досконалості) самого себе. – Перший принцип боргу перед самим собою міститься у вислові: "Живи відповідно до природи (*naturae convenienter vive*)", тобто зберігай досконалисть своєї природи; другий же – у положенні: "Роби себе досконалішим, ніж створила тебе природа (*perfice te ut finem; perfice te ut medium*)" [2: 355-356].

І. Кант гранично загострив проблему духовності, що виступає як синтез культуро-творчих потенцій, морально-розумових начал буття, виховання доброї волі й усвідомлення людиною своєї відповідальності і боргу як вищих цінностей. Власне людський сенс поведінки індивіда в різних життєвих ситуаціях пов'язаний з його добровільним самопідкоренням етичному закону, що ставить людину над її власною природою. Проголошуючи як основний зміст етичного закону положення про те, що людина повинна відноситися до людства в собі та інших не тільки як до істоти, а як до мети, Кант тим самим виступив проти егоїстичних варіантів моральності і проголосив принцип гуманізму.

У цьому ж напрямі розвивав свої погляди Г. В. Ф. Гегель, але в основі він поставив питання про поняття "свободи", яка, на його думку, є необхідною умовою й підвалиною моральності. З його позиції, вільна воля – це особливий спосіб мислення, включений у загальнопізнавальний процес. У розвитку свободи волі людини Гегель убачав три послідовні основні стадії: природну волю, свавілля і розумну волю. Природна воля – це початковий ступінь у розвитку свободи волі людини. Гегель називає її природною тому, що такою виступає воля людини в її природному стані, до всякого вдосконалення і дисциплінованості цієї волі за допомогою виховання в суспільстві та державі. Природною волею володіють діти і неосвічені люди. Вона відрізняється безмежністю і невизначеністю своїх потягів, бажань, схильностей. Природна воля є лише можливість, але не дійсність свободи, або, за виразом Гегеля, вона є "волею поки вільною лише в собі". Вона стоїть вище за потяги та здібності тварини тому, що об'єктивно підставою природної волі, її субстанцією служить загальна воля, яка у дитини й неосвіченої людини виступає як можливість свободи, яка здатна завдяки вихованню стати дійсно вільною. Будучи лише можливістю свободи, воля в природному стані не є ще достовірно вільною ні за змістом, ані за формою, вона виступає у формі безпосереднього, плотського змісту. Природна воля виявляється недостатньою, що примушує людину в процесі самопізнання виходити за її межі, обмеживши й піддавши її запереченню, і переходити до другої стадії, іменованої Гегелем свавіллям. Але на ступені свавілля воля виступає як здатність окремої людини вільно вибирати з безлічі зовнішніх обставин і з різноманіття своїх власних умонастроїв, намірів і потягів яку-небудь одну перевагу перед іншими. На відміну від природної, воля-свавілля за формою є дійсною свободою волі, оскільки істотним

моментом останньої є свобода вибору. Гегель називав свавілля "формальною свободою", "для-себе-свободою", бо абстрактне знання волі про свою свободу ще не є "істина" останньої. Свавілля не пов'язане з певною необхідністю змісту. Його зміст – випадково, "за примхою" вибрані індивідом кінцеві зовнішні обставини або внутрішні потяги, які легко можуть бути замінені іншими кінцевими обставинами і потягами. Свавілля – це нескінченне хитання з одного боку в інший, безпорадне в усвідомленні певної і міцної підстави волі людини, і тому воно не може служити дійсною основою етичних шукань людини. Це ілюзія свободи.

Третім ступенем розвитку людської волі є розумна воля. Розумна воля "є в собі" і "для себе" суцільна свобода. Вона виступає як усвідомлення розумності, необхідності дійсності. "Людина розумна, – пише Гегель, – має створити, виробити саму себе за допомогою виходу за свої межі, але водночас також і за допомогою поглиблення всередину себе, щоб вона стала розумною також і для себе" [3: 41].

Отже, Гегель говорить про те, що тільки в суспільстві й завдяки суспільству людина зможе "самовдосконалюватися" і подолати свій природний стан шляхом навчання і виховання.

Саме роздуми І. Канта та Г. Гегеля про культуротворчу основу формування людини заклали гуманістичні орієнтири для освітніх ідеалів майбутнього, фундаментальні філософські підвалини всієї європейської освіти.

Проте, практичне життя за умов капіталістичного способу виробництва поставило дещо інші завдання відносно формування людини, її освітнього ідеалу. Саме в Новий час сформувалися освітні парадигми, що витікають з потреб нового капіталістичного устрою, де ідеал особи пов'язаний, передусім, з її "корисністю", з її призначенням бути виключною "гвинтиком" системи.

Розширення уявлення про світ, пізнавальні можливості людини і відхилення в бік прикладної науки веде в практиці освіти до якісно іншого ідеалу людини. Це сприяє розповсюдженню в цій сфері уявлень про "розщеплення" цілісної особи на особу, що "вміє", особу, що "знає" й особу, що "вірує". Таке уявлення про природу людини знайшло віддзеркалення й у розумінні різних форм освіти і виховання та в їх подальшому розвитку. Ідеалом індустріальної епохи поступово стає особа, що тільки "вміє". Капіталістичний розподіл праці заглиблює цю тенденцію перетворення освіти в соціальний інститут для формування "часткової" людини, суть якої вимірюється параметрами її економічної корисності; ця настанова залишається домінуючою й в даний час не тільки для Європи, починаючи з XIX століття, але і до теперішнього часу превалує у тому числі й у нашій освітній парадигмі.

Отже, в Новий час з'явилася ця ідея людського економічного потенціалу, розуміння людини виключно як людини "економічної", яка, варто додати, з того часу бере активну участь як у руйнуванні навколишнього природного середовища, так і в руйнуванні своєї людської соціально-духовної, природної тілесності. Окрім цього, впровадження таких освітніх технологій, що мають за мету здійснення тільки тих видів освіти, що моделюють і реалізують "вигідні" в економічному сенсі форми поведінки, в кінці XX століття порушує і руйнує духовне екзистенційне поле культури.

У зв'язку з цим, виникає принципової значущості проблема – збереження високого сенсу людської особистості в просторі освітньої культури, прикладом чого може бути постановка таких сучасних напрямів дослідження як "екологія культури" та "екологія людини" [4: 51]. Зміст освіти, іншими словами, той ідеал людини, який формується освітою в даний історичний період, залежить від цілей, які ставить перед собою людство. Саме освіта має стати системотворчим фактором людської цивілізації за доби глобалізаційних процесів. Адже без нової системи освіти, що долає зазначене "розщеплення" людської особи, не можуть бути знайдені й шляхи взаєморозуміння між різними соціокультурними традиціями. Взаємозв'язок, взаємовплив культури і освіти є складним, багатоаспектним, діалектичним процесом. Саме з цієї причини вирішення проблем сучасної освіти, здатної впливати на духовне і матеріальне життя суспільства, потребує дослідження як внутрішніх змістовних тенденцій його змін, так і особливостей національних культур, у межах яких вона розгортається. Відповідно до цього, сучасна освіта в умовах кардинальної зміни орієнтирів повинна виробити таку позицію, яка б не створювала культу абсолютного заперечення і дозволяла б знайти можливість "діалогу" (як це вже було в попередній історії людства) з філософсько-педагогічними традиціями різних культур людства.

Це, передусім, пошук шляхів формування духовності. Під духовністю нами розуміється здатність людини переводити універсум зовнішнього буття у внутрішній "всесвіт" особи на етичній основі, здатність створювати той внутрішній світ, завдяки якому реалізується можливість бути особистістю. У духовному виявляється здатність репрезентувати соціум, свій час, національну культуру, брати участь в їх творчому перетворенні й розвитку, можливість відчувати себе частиною цього світу, бути затребуваним ним, активно брати участь у відтворенні людського буття, як матеріального, так і духовного. У цьому повинен полягати дійсний ідеал філософії освіти.

Звичайно, проблема розвитку людської особистості та її духовності, з позицій визначення її статусу, ролі та участі в культурному, матеріальному і власне духовному розвитку, була однією з головних тем в історії людинознавства та філософської антропології. Кожна історична епоха накладала свій відбиток на розуміння проблеми, оскільки змінювалися не тільки умови існування, але й сама людина,

трансформувалися її ідеали та потяги. Поглянувши на історію світової думки, можна помітити, що обговорення проблем людської особистості завжди виступало ознакою глибоких теоретичних досліджень у переломні періоди історії: за часів криз і соціальних вибухів, за доби прискореного науково-технічного розвитку. Саме тоді посилювався інтерес людини до пошуків Вічного й Абсолютного.

Наше суспільство знову знаходиться на роздоріжжі, і з усією очевидністю напрошується порівняння сучасної української дійсності з іншими етапами історії, час яких можна охарактеризувати як епоху культурного перелому, руйнування життєвих стандартів, формування нових соціально-культурних цінностей і ідеалів, – зокрема, з епохою становлення класичного капіталістичного суспільства, що зараз зазнає глобальних перетворень.

Сьогодні наполегливо відчувається потреба у філософській теорії, яка осмислює людину в усій сукупності, в органічній єдності з самою собою, з природою і сучасним суспільством, дозволяє визначити цілі людського існування, усвідомити його можливості і перспективи, зокрема, у дзеркалі філософсько-освітньої рефлексії.

Вивчення сучасної філософсько-педагогічної літератури дозволило виявити різноманіття підходів до поняття "освіта" [5]. Традиційна освіта розглядається як результат навчання і виховання, як соціальний інститут, якщо мова йде про його прикладне значення. Крім того, освіта – це складне явище, що представляє історико-культурний феномен і різновид соціальних і педагогічних систем. Вона володіє цілеспрямованістю, цілісністю, структурованістю. Процесуальність і результативність освіти – це духовна оболонка людини, яка складається під впливом моральних і духовних цінностей та діяльнісних відносин. Освітній простір не обмежується школою, учбовими закладами. Завданнями освіти є створення умов для формування вільної особи, розуміння інших людей, формування мислення, спілкування. Окрім цього, наша традиційна освіта розглядається як процес, організований школою з метою підготовки молодого покоління до життя з урахуванням культурної спадщини і духовно-етичних цінностей, які є визначальними у формуванні національної свідомості (патріотизм, відповідальність за долю свого народу та людства загалом). Усі ці характеристики цілком відповідають завданням національної філософії освіти. Варто зазначити, що специфіка вітчизняних культурно-освітніх традицій відповідає завданням гуманізації освіти, формування людиноцентричного світогляду, який жодною мірою не зводиться до Модернового антропоцентризму, що протиставляє людину природі та відповідає капіталістично-споживацькому світогляду. Як переконливо демонструє сучасний український дослідник В. Г. Кремень, це "не просто чергове філософське і антропологічне вчення, а перетворення філософування і гуманістичних міркувань як таких на новий тип метафілософії і світогляду, безпосередньо дотичних до вищих смислів буття, які діють через життя і живе мислення" [6: 5].

Світобачення сучасної людини, вимагає вироблення на сучасний поліфонічний світ філософсько-освітнянського світогляду, що поєднує в собі традиції і новації. Сучасний дослідник, зіткнувшись з негативними наслідками модернізації українського суспільства, вимушений, з одного боку, з недовірою ставитися до інших культур, а з іншого – прагнути вичленувати метафізичні зв'язки між усіма культурно-національними осередками. І в цьому йому може допомогти не тільки виділення парадигмальних особливостей української або іншої культури, але й повернення – вже на новому рівні – до класичної метафізичної традиції, для якої характерний погляд на світ як на єдине ціле. У результаті, в процесі діалогу, взаємодоповнення і взаємопроникнення різних філософських систем і освітніх концепцій гуманістичної спрямованості можуть формуватися освітні концепції людської особистості XXI століття, які вбирають в себе індивідуальне й універсальне начало.

Таким чином, можна зробити деякі висновки. Отже, в Новий час сформувалася освітня парадигма, що виходить з потреб нового соціального й економічного строю, де ідеал особи, передусім, пов'язаний з її "корисністю", виключно призначенням бути "гвинтиком" системи. Цей ідеал особистості в основних своїх рисах зберігається й у наш час, коли роль людини-споживача в появі загрози екологічної катастрофи стає все більш очевидною й висуває потребу радикальної трансформації цього ідеалу. Така трансформація може бути здійсненою за умов повернення на новому світоглядному рівні до уявлень про універсальний та загальнолюдський зміст освітнього ідеалу людини, що зображується зокрема в класичній філософській думці. Збереження та репродукування високого сенсу людської особистості у просторі освітньої культури є запорукою перетворення освіти на системотворчий фактор людської цивілізації, долаючи "розщеплення" людської особи на таку, що "знає", та таку, що "вміє", дозволяючи віднайти й шляхи взаєморозуміння між різними культурами людства. Пошук шляхів уможливлення нової "універсальності", що, на відміну від класичного світоглядного монізму, не призводила б до знищення індивідуальних особливостей та множини партикулярного, виявляється одним із найбільш важливих завдань сучасної філософії освіти та становить собою напрям подальших досліджень з означеної тематики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Кант И. Критика способности суждения : [соч. в 6 т.] / И. Кант; [пер. с нем.]. – М. : Мысль, 1966. – Т. 5. – С. 161–529 .
2. Кант И. Метафизика нравов в двух частях : [соч. в 6 т.] / И. Кант; [пер. с нем.]. – М. : Мысль, 1965. – Т. 4. – Ч. 2. – 438 с.
3. Гегель Г. В. Ф. Философия права : [соч. в 14 т.] / Г. В. Ф.Гегель; [пер. с нем.]. – М.-Л. : Соцэкгиз, 1934. – 384 с.
4. Лихачёв Д. С. Экология культуры / Д. С. Лихачёв // Прошлое – будущему. – Л. : Наука, 1985. – С. 50–62.
5. Пінчук Є. А. Модернізація української системи освіти як пізнавальна і практична проблема : [монографія] / Є. А. Пінчук. – К. : "ФОП Кузьмичова Р. Ю.", 2010. – 246 с.
6. Кремень В. Г. Філософія людиноцентризму в стратегіях освітнього простору : [монографія] / В. Г. Кремень. – К. : Педагогічна думка, 2009. – 520 с.

Матеріал надійшов до редакції 19.11. 2011 р.

Пинчук Е. А. Идеал человека в образовании Нового времени и в свете проблем современности.

В статье рассматриваются особенности образования, которое сформировало идеал личности, укоренённый и в современной европейской образовательной культуре. Утверждается, что образовательный идеал Нового времени, существенной характеристикой которого является формирование человека с позиций его "полезности", в основном сохранил свое традиционное значение до настоящего времени, демонстрирующее необходимость его трансформации в направлении гуманизации и универсализации.

Pinchuk E. A. Human Ideal in the Education of Modern Times and under Present Problems.

In the article the author considers the features of education that shaped the ideal of personality that still exists in the present-day European educational culture. It is stated that the educational ideal of the Modern age, mainly characterized by a person's formation from the position of his/her "usage", mainly preserve its traditional meaning till the present time that proves the necessity of its transformation in the direction of humanization and universalization.